

Hacıların Gözüyle
**TÜRKİYE'NİN HAC
ORGANİZASYONU**

DEĞERLER EĞİTİMİ MERKEZİ YAYINLARI

48

© Eserin Her Türlü Basım Hakkı Anlaşmalı Olarak
Değerler Eğitimi Merkezi Yayınlarına Aittir.

ISBN : 978-605-0077-00-1

Sertifika No: 0107-34-007151

Kitabın Adı

Türkiye'nin Hac Organizasyonu

Yazarı

Dr. Ahmet ONAY

Yayına Hazırlayan

Hüseyin Kader

Kapak Düzeni

Erhan Akçaoğlu

Sayfa Düzeni

Utku Sönmez

Baskı-Cilt

Express Print Center

(0212) 430 75 00

1. Basım

Şubat 2008

Dem Yayınları Ensar Neşriyat Tic. A.Ş. Organizasyonudur.

İsteme Adresi

Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları

Kızıtaşı Cd. No: 10 Fatih / İstanbul

Tel : (0212) 491 19 03 - 04 Fax : (0212) 491 19 30

www.degerleregitiimi.org e-mail:info@degerleregitiimi.org

Hacıların Gözüyle
**TÜRKİYE'NİN HAC
ORGANİZASYONU**

Dr. Ahmet ONAY

İstanbul 2008

Dr. Ahmet Onay

1964 yılında Kemer’de doğdu. Lise’den sonra İlahiyat Fakültesi’ni tamamladı. Vaizlik, müftülük ve müfettişlik görevleri yaptı. 2003-2004 yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığına Vekalet etti. Bu arada Ankara Üniversitesinde din eğitimi alanında yüksek lisansını, İngiltere Leeds Üniversitesinde sosyal psikoloji alanında doktorasını tamamladı ve aynı üniversitede içerik çözümlemesi ve söylem analizi konularında post-doktora çalışması yaptı. Cami Bilgi Bankası, Cami Eksenli Din Hizmetleri Araştırması ve Hac Hizmetlerinin Değerlendirilmesi projelerini gerçekleştirdi. 2000-2001 yıllarında Leeds Üniversitesi’nde, 2003-2004 yıllarında da 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde misafir öğretim görevlisi olarak çalıştı. Yaptığı çalışmalar ve gerçekleştirdiği projelerle ilgili çok sayıda makalesi, *Dindarlık Etkileşim ve Değişim* ve *Türkiye’nin Cami Profili* isimle yayımlanmış iki kitabı bulunmaktadır.

E-mail: aonay@ttmail.com

*Çok değerli
Babama ve Anneme...*

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ.....	11
KISALTMALAR.....	15
ÖNSÖZ.....	17

giriş

A. ÇALIŞMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ.....	21
B. YÖNTEM	23
1. Evren Ve Örneklem	25
2. Veri Toplama Araçları.....	27
a) Hac Hizmetleri Değerlendirme Anketi.....	27
1) HHDA'nın 2003-2004 Formatı	27
2) HHDA'nın 2005-2006 Formatı	28
3) HHDA'nın 2007 Formatı.....	29
b) Anketlerin Uygulanması	30
3. Verilerin Analizi	32
C. ÇERÇEVE.....	35

BÖLÜM 1

HAC VE DÜNDEN BUGÜNE HAC ORGANİZASYONLARI

A. GİRİŞ	37
B. HAC ORGANİZASYONLARININ DÜNÜ VE BUGÜNÜ	39
1. Hz. Muhammed'den (SAV) Sonra Hac Organizasyonları	39
2. Hilafet'in Osmanlılar'a Geçmesinden Sonra Hac Organizasyonları.....	40
3. Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'nin Hac Organizasyonları	42
a) 1979 Yılına Kadarki Dönemde Hac Organizasyonları	43
b) 1979 Yılı ve Sonrasında Hac Organizasyonları	45
C. HAC ORGANİZASYONUNDA HİZMETLER	48

1. Hac Kayıtları.....	48
2. Hacılara Verilen Hac Malzemeleri	49
3. Hac Seminerleri	50
4. Ulaşım Hizmetleri	52
a) Havayolu ulaşım hizmetleri.....	53
b) Suudi Arabistan'daki ulaşım hizmetleri.....	53
c) İnternet hizmeti.....	54
5. İbadetlerin ve Ziyaretlerin Yerine Getirilmesinde Yardım ve Rehberlik Hizmetleri.....	54
6. Arafat'ta Vakfe ve Şeytan Taşlama	56
7. Mekke ve Medine'de Konaklama Hizmetleri	58
8. Yemek Hizmeti.....	60
9. Sağlık Hizmetleri.....	61

BÖLÜM 2

HACILARIN MEMNUNİYET DÜZEYLERİYLE İLGİLİ ANALİZLER

A. GİRİŞ	63
B. HAC MEVSİMİNDE SUNULAN HİZMET VE FAALİYETLER İTİBARIYLA MEMNUNİYET ORANLARI.....	64
1. Hacılara Verilen Hac Malzemeleri	64
2. Hac Seminerleri	66
3. Ulaşım Hizmetleri	68
a) Havayolu ulaşım hizmetleri.....	68
b) Suudi Arabistan'daki ulaşım hizmetleri.....	70
c) İnternet hizmeti.....	72
4. İbadetlerin ve Ziyaretlerin Yerine Getirilmesinde Yardım ve Rehberlik Hizmetleri	74
5. Arafat'ta Vakfe ve Şeytan Taşlama	79
6. Mekke ve Medine'de Konaklama Hizmetleri	81
a) Mekke'deki Konaklama Hizmetleri.....	81
b) Medine'deki Konaklama Hizmetleri.....	83
7. Yemek Hizmeti.....	85
8. Sağlık Hizmetleri.....	85
9. Hac Hizmetleri Hakkında Genel Kanaat Ve Memnuniyet.....	87
C. HACILARIN GENEL OLARAK HAC ORGANİZASYONLARINDAN MEMNUNİYET DÜZEYLERİ	91
1. Cinsiyet.....	92
Hipotezin (H1) Test Edilmesi.....	95

2. Yaş	96
Hipotezin (H2) Test Edilmesi	100
3. Eğitim Durumu	101
Hipotezin (H3) Test Edilmesi	104
4. Meslek	106
Hipotezin (H4) Test Edilmesi	110
5. Gelir Durumu	112
Hipotezin (H5) Test Edilmesi	116
6. Sosyal Çevre	118
Hipotezin (H6) Test Edilmesi	121
7. Organizatör: Diyanet ve Şirketler	123
Hipotezin (H7) Test Edilmesi	126
Yıllar İtibariyle, Diyanet'in ve Şirketlerin Hizmetlerinden Memnuniyet.....	128
D. SONUÇ	131

BÖLÜM 3 DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

A. HACI SAYILARI	137
B. HAC MEVSİMİNDE SUNULAN HİZMETLERLE İLGİLİ DEĞERLENDİRME	139
1. Hac Malzemeleri	139
2. Hac Seminerleri	140
3. Ulaşım Hizmetleri	141
a) Havayolu Ulaşım Hizmetleri	141
b) Suudi Arabistan'daki Ulaşım Hizmetleri	142
c) İnternet Hizmeti	143
4. Yardım ve Rehberlik	144
5. Arafat Vakfesi ve Şeytan Taşlama	144
6. Konaklama	145
a) Medine	145
b) Mekke	146
7. Yemek Hizmetleri	149
8. Sağlık Hizmetleri	150
9. Hizmetlere Yönelik Genel Olarak Hacıların Kanaati	150
C. GENEL OLARAK HAC ORGANİZASYONUNDAN MEMNUNİYET DÜZEYLERİ ...	152
1. Cinsiyet	154
2. Gelir Durumu	155
3. Yaş	156
4. Meslek	157
5. Eğitim Durumu	159

6. Sosyal Çevre	160
7. Diyanet'in ve Şirketlerin Hac Organizasyonları.....	161
D. HACILARIN DİLE GETİRDİĞİ DİĞER HUSUSLAR.....	163
E. SONUÇ VE BAZI ÖNERİLER.....	164
EKLER.....	171
KAYNAKÇA	183
DİZİN.....	187

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1.1	Yıllar itibariyle, Türkiye’den hacca gidenlerin sayıları ile hacı sayılarının Diyanet ve şirketlere göre dağılımları 26
Tablo 1.2	2003 ile 2007 yıllarında hacca gidenlerin sayıları ve doldurulmak üzere Hac Hizmetleri Değerlendirme Anketi (HHDA) ulaştırılan hacı sayıları..... 27
Tablo 1.3	Yıllar itibariyle, Diyanet ve şirket hacılarından HHDA’yı cevaplayanların sayıları ve cevap oranları 32
Tablo 2.1	Örneklemin yıllar itibariyle, cinsiyet değişkenine göre dağılımları ...93
Tablo 2.2	Cinsiyet durumuna göre, araştırmaya katılanların hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının ortalaması, standart sapma ve standart hata değerleri..... 96
Tablo 2.3	Hac hizmetlerinden memnuniyetin cinsiyetlere göre farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek üzere yapılan <i>t-testi</i> sonuçları 96
Tablo 2.4	Araştırma grubunun yıllar itibariyle, yaş değişkenine göre dağılımları 98
Tablo 2.5	Araştırmaya katılanların, hac hizmetlerinden memnuniyet puanları ile yaş arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere yapılan Pearson moment korelasyon analizi sonuçları 100
Tablo 2.6	Araştırma grubunun yıllar itibariyle, eğitim durumuna göre dağılımları..... 102
Tablo 2.7	Eğitim durumuna göre, araştırmaya katılanların hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının ortalaması, standart sapma ve standart hata değerleri.....105
Tablo 2.8	Hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının eğitim durumuna göre değişip değişmediğini belirlemek üzere yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları..... 105
Tablo 2.9	HHDA puanlarının, eğitim durumu değişkenine göre, hangi gruplar arasında farklılık gösterdiğini belirlemek üzere yapılan ANOVA sonrası Post-Hoc Tukey-HSD testi sonuçları 106
Tablo 2.10	Araştırma grubunun yıllar itibariyle, meslekere göre dağılımları ...108
Tablo 2.11	Meslek durumuna göre, araştırmaya katılanların, hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının ortalaması, standart sapma ve standart hata değerleri..... 111

Tablo 2.12	Hac hizmetlerinden memnuniyetin mesleklere göre değişip değişmediğini belirlemek için yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları	111
Tablo 2.13	HHDA puanlarının meslek değişkenine göre, hangi gruplar arasında farklılık gösterdiğini belirlemek üzere yapılan ANOVA sonrası Post-Hoc Tukey-HSD testi sonuçları	112
Tablo 2.14	Araştırma grubunun yıllar itibariyle, gelir durumlarına göre dağılımları.....	114
Tablo 2.15	Gelir durumuna göre, araştırmaya katılanların, hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının ortalaması, standart sapma ve standart hata değerleri.....	117
Tablo 2.16	Hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının, gelir durumuna göre değişip değişmediğini belirlemek üzere yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları.....	117
Tablo 2.17	HHDA puanlarının gelir durumu değişkenine göre, hangi gruplar arasında farklılaştığını belirlemek için yapılan ANOVA sonrası Post-Hoc Tukey-HSD testi sonuçları	118
Tablo 2.18	Araştırma grubunun yıllar itibariyle, sosyal çevre değişkenine göre dağılımları.....	120
Tablo 2.19	Sosyal çevre durumuna göre, araştırmaya katılanların, hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının ortalaması, standart sapma ve standart hata değerleri.....	122
Tablo 2.20	Hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının sosyal çevreye göre değişip değişmediğini belirlemek üzere yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları	123
Tablo 2.21	HHDA puanlarının, sosyal çevre değişkenine göre, hangi gruplar arasında farklılık gösterdiğini belirlemek üzere yapılan ANOVA sonrası Post-Hoc Tukey-HSD testi sonuçları	123
Tablo 2.22	Araştırma grubunun yıllar itibariyle, Diyanet ve şirketlerin organizasyonlarından hangisiyle hac yaptıklarına göre dağılımları	125
Tablo 2.23	Tercih edilen organizasyona göre, araştırmaya katılanların, hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının ortalaması, standart sapma ve standart hata değerleri.....	127
Tablo 2.24	Hac hizmetlerinden memnuniyetin tercih edilen organizasyona göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek üzere yapılan <i>t-testi</i> sonuçları.....	127
Tablo 2.25	Yıllar itibariyle, katıldıkları organizasyona göre, araştırmaya katılanların, hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının ortalaması, standart sapma ve standart hata değerleri.....	129
Tablo 2.26	Hac hizmetlerinden memnuniyet puanlarının, yıllar itibariyle, katıldıkları organizasyona göre değişip değişmediğini belirlemek üzere yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları...	130

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 2.1	Verilen hac malzemelerinden memnun kalanların oranı	66
Grafik 2.2	Türkiye’de yapılan hac seminerleri ve rehberlik hizmetlerinden memnun kalanların oranı.....	67
Grafik 2.3	Türkiye’deki havaalanı hizmetlerinden memnuniyet oranı.....	69
Grafik 2.4	Suudi Arabistan’daki havaalanı hizmetlerinden memnuniyet oranı.....	69
Grafik 2.5	Havayolu şirketlerinin kabin içi hizmetlerinden memnuniyet oranı.....	70
Grafik 2.6	Suudi Arabistan’daki şehirler arası ulaşım hizmetlerinden memnuniyet oranı	71
Grafik 2.7	Mekke’deki servis otobüsü hizmetlerinden memnuniyet oranı	72
Grafik 2.8	Hac Dairesi’nin internet sayfasından memnuniyet oranı.....	73
Grafik 2.9	Kafile başkanlarından memnuniyet oranı	77
Grafik 2.10	Din görevlilerinden memnuniyet oranı	77
Grafik 2.11	İbadetleri yerine getirmede din görevlilerinin yardımcı olma durumundan memnuniyet oranı	78
Grafik 2.12	Mekke ve Medine’deki ziyaret gezileri için yapılan organizasyondan memnuniyet oranı	78
Grafik 2.13	Arafat organizasyonundan memnuniyet oranı	80
Grafik 2.14	Şeytan taşlama için yapılan organizasyondan memnuniyet oranı ..	81
Grafik 2.15	Mekke’de konaklama hizmetlerinden memnuniyet oranı.....	83
Grafik 2.16	Medine’de konaklama hizmetlerinden memnuniyet oranı.....	84
Grafik 2.17	Sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı	87
Grafik 2.18	Verdikleri paraya göre, hacıların, sunulan hizmetten memnuniyet oranı.....	90
Grafik 2.19	Türkiye’de yapılan açıklamalara göre kutsal topraklarda verilen hizmetlerden memnuniyet oranı.....	90
Grafik 2.20	Cinsiyetlere göre örneklemin dağılımı	92
Grafik 2.21	Erkek ve kadınların, hac hizmetlerinden memnuniyet düzeyleri....	95
Grafik 2.22	Yaş gruplarına göre örneklemin dağılımı	97
Grafik 2.23	Yaş gruplarına göre hac hizmetlerinden memnuniyet düzeyleri ...	100

Grafik 2.24	Eğitim durumuna göre örneklemin dağılımlı	101
Grafik 2.25	Eğitim durumuna göre hac hizmetlerinden memnuniyet dzeyeleri	103
Grafik 2.26	Mesleklere göre örneklemin dağılımlı	107
Grafik 2.27	Hacıların mesleklerine göre, hac hizmetlerinden memnuniyet dzeyeleri	109
Grafik 2.28	Gelir gruplarına göre örneklemin dağılımlı	113
Grafik 2.29	Gelir durumuna göre hac hizmetlerinden memnuniyet dzeyeleri	116
Grafik 2.30	Yaşanılan yerleşim birimlerine göre örneklemin dağılımlı	119
Grafik 2.31	Yaşadıkları yerleşim birimlerine göre hac hizmetlerinden memnuniyet dzeyeleri.....	121
Grafik 2.32	Diyanet ve şirketlerin hac organizasyonlarına göre örneklemin dağılımlı	124
Grafik 2.33	Yıllar itibariyle, Diyanet ve şirket hacılarının hac hizmetlerinden memnuniyet dzeyeleri.....	126

KISALTMALAR

Age.	: Adı geçen eser
Ay.	: Aynı yer
Bkz.	: Bakınız
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
HHDA	: Hac Hizmetleri Değerlendirme Anketi
HHDA_SR-2003	: Hac Hizmetleri Değerlendirme Araştırması Sonuç Raporu, 2003
HHDA_SR-2004	: Hac Hizmetleri Değerlendirme Araştırması Sonuç Raporu, 2004
HHDA_SR-2005-2006	: Hac Hizmetleri Değerlendirme Anketi Sonuç Raporu, 2005 ve 2006
HHDR-2007	: Hac Hizmetleri Değerlendirme Raporu 2007
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TESEV	: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
TÜRSAB	: Türkiye Seyahat Acentaları Birliği

ÖNSÖZ

Hac organizasyonu, ibadet edene yardım anlamına gelen bir faaliyet alanıdır. Aynı zamanda, ibadet ve hizmet boyutlarının ölçülü bir şekilde gözetilerek yapılması gereken geniş ve organize bir iştir.

Hac hizmetlerinden memnuniyet, objektif değerlendirme kriterleri bulunan, “**müşteri memnuniyeti**” ilkesinden hareketle de, hacıların değerlendirmelerine dayalı bir husustur. Bu gayeyle, son beş yıl içerisinde 40,147 kişiye ulaşılarak gerçekleştirilen bu çalışmada, hac vazifesini yapan 21,343 hacımızın doldurduğu “**Hac Hizmetleri Değerlendirme Anketi (HHDA)**” yoluyla elde edilen verilerin analizi yer almaktadır.

Bu çalışma, “Hacıların Gözüyle Türkiye’nin Hac Organizasyonu”nu değerlendirmek amacıyla 2003, 2004 ve 2007 yıllarında Suudi Arabistan’da hacılarla yüz yüze görüşülerek; 2005 ve 2006 yıllarında ise Türkiye’de posta yoluyla hacılarımıza ulaşılacak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Çalışma içerisinde, anketlerden elde edilen veriler dışında, araştırmacının gözlemlerine ve hacıların dile getirdikleri diğer hususlara da yer verilmiştir. Bu çerçevede, 2003 ile 2007 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı ve A grubu seyahat acenteleri tarafından gerçekleştirilen Türkiye’nin hac organizasyonlarını değerlendiren hacılarımızın görüş ve kanaatlerinin önemi tartışmasıdır. Bu amaçla her yıl düzenli olarak yapılan alan araştırmalarından elde edilen bulguların ve varılan sonuçların, başta bilim insanları olmak üzere konuya ilgi duyan araştırmacı fikir erbabıyla paylaşılmasının önemi de büyüktür.

Diğer taraftan, hac organizasyonlarının yapısında veya hacılara sunulan hizmet ve faaliyetlerde zaman zaman değişiklikler yapılmakta veya yeni uygulamalar benimsenmektedir. Mesela, hac organizasyonu düzenleme yetkisi, bir dönem sadece Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiş, sonra A grubu seyahat acentelerinin de belli oranda hacı götürmelerine izin verilmişti. Daha sonra sınırlama kaldırılarak Diyanet İşleri Başkanlığı ile A grubu seyahat acentelerinin serbest rekabet ortamında hacı kaydetmeleri benimsenmiş ve son olarak da şirketlerin götürecekleri hacı miktarı belli bir oranla sınırlandırılmıştır. Daha önceki yıllarda hacılarımıza yemek hizmeti verilmezken, son yıllarda hacılarımızın tamamı yemekli hâle getirilmiştir. Zaman içinde gerçekleştirilen bu gibi değişikliklerin ve yapılan yeni uygulamaların, hacılarımız tarafından nasıl değerlendirildiği ve hacılarımıza ne gibi kolaylıklar sağladığı hususlarının bilinmesi, hizmetlerin hem değerlendirilmesi hem de geliştirilmesi bakımından gereklidir.

Hac hizmetlerinin değerlendirilmesi amacıyla yürütülen bu çalışmalar sayesinde, 2003 yılından bu yana düzenlenen hac organizasyonlarını kendi içerisinde çok yönlü olarak karşılaştırmanın ve değerlendirmenin mümkün hâle geldiğini belirtmek isteriz. Ancak, bu sadece kendi içinde bir değerlendirme olarak da kalmamalıdır. Turizm sektörünün ulaşım, konaklama ve yemek gibi hizmet alanlarındaki standartları ve hizmet alanların memnuniyet düzeyleri ile hac organizasyonlarında sağlanan söz konusu hizmetlerin kalitesinin ve hacıların memnuniyet seviyelerinin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi gereklidir. Bu gayeyle, bir taraftan ulaşım, konaklama ve sağlık gibi hizmet kalemleri ayrı ayrı ele alınarak hacıların bu hizmetlerden memnuniyet oranları tahlil edilmiş; diğer taraftan organizasyonun tamamına ilişkin memnuniyet düzeyleri cinsiyet, yaş ve meslek gibi bağımsız değişkenler esas alınarak analiz edilmiştir. Yine karşılaştırma amacıyla, Türkiye'de hac organizasyonu düzenleme yetkisi verilen Diyanet İşleri Başkanlığı'na ve A grubu seyahat acentelerine ait analiz sonuçları, araştırmacıların ve konuya ilgi duyanların bilgisine sunulmuştur.

Araştırmamıza ilgi duyup anketimize katılan çok değerli hacılarımız başta olmak üzere, yardım ve desteğini bizlerden esirgemeyen